

Вплив міграційних процесів на демографічний розвиток титульного етносу України у другій половині XX – на початку XXI ст.

Титульний етнос здійснює найвагоміший вклад у результативність життєдіяльності суспільства, "фактично виступаючи основним номінатором, який дає своє ім'я країні, державі та державно-політичним атрибутам владності" [1]. За умов відсутності титульного етносу формуються нації політичні, в яких кожен з етносів, що добровільно відмовилися від політичної самостійності, лише інколи виявляє себе у культурологічному сенсі. Не ставлячи за мету детальний розгляд процесу націотворення в Україні, все ж підкреслимо, що, незважаючи на суперечливість питання про пріоритет етнічності чи політичності у формуванні української нації, заперечувати провідну роль етнічних українців у цьому процесі неможливо.

У зв'язку із зазначеним слід зауважити, що саме від перспектив соціально-демографічного розвитку українців залежить майбутнє української державності. Серед багатьох чинників, які напряду визначають демографічні процеси у найбільшому етносі України, необхідно назвати міграційний рух населення. Міграційні процеси відіграють значну роль у життєдіяльності суспільства, впливаючи на його статево-вікову, етнічну та соціальну структуру. Міграції, які спричиняються дією соціально-економічних або політичних причин, у свою чергу визначають демографічні перспективи, змінюють динаміку етнонаціональних процесів, сприяють перерозподілу трудових ресурсів.

Особливо відчутними внаслідок міграцій є кількісні та якісні зміни у складі населення на рівні окремих регіонів. Відтік мешканців з одного регіону передбачає не тільки збільшення населення в іншому регіоні, але й суттєві зміни в їх демографічному потенціалі.

В етнонаціональному вимірі механічний рух населення означає зміни у статево-віковому складі етносів, в їх соціальних характеристиках, таких, як співвідношення представників різних соціальних груп, особливості професійно-галузевої зайнятості тощо. Якщо міграції є масовими, то зазначені зміни стосуються передусім великих етнічних спільнот, що спричиняє перебудову соціально-демографічної структури всього суспільства. Найбільш вагомим у такому контексті є вплив на суспільні процеси представників "титульного етносу" (тобто тієї етнічної спільноти, яка є найбільшою за чисельністю та найстарішою за тривалістю проживання на конкретній території). Отже, актуальність вивчення запропонованої проблеми за умов побудови в Україні незалежної правової держави є очевидною.

Етноментальні компоненти також можна віднести до факторів формування конкретної демографічної ситуації (зокрема, в якості традиційних настанов на багатодітність), однак в останні десятиліття саме соціальні чинники остаточно закріпили за собою провідну роль у формуванні

етнодемографічної ситуації. Це твердження є цілком справедливим і при розгляді проблеми самовідтворення українського етносу.

Відповідно метою даного дослідження стало визначення ступеню впливу міграцій на демографічні процеси, які 1950-80-х рр. характеризували етнічних українців УРСР, а також особливості демографічних змін, які відбувалися в титульному етносі протягом зазначеного періоду. Об'єктом дослідження є титульний етнос – українці, які були і залишаються чисельно переважаючою етнічною групою в усіх регіонах України за винятком АР Крим. Предметом вивчення є демографічні наслідки для етнічних українців міграційних процесів, що відбувалися в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Географічно дослідження охоплює всю територію колишньої УРСР з виокремленням адміністративних областей країни. Хронологічно вивчається період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (період радикальних трансформацій в етнополітичній сфері життєдіяльності українського суспільства).

Історіографічна характеристика проблеми потребує деяких узагальнень. Незважаючи на існуючий у вітчизняній науці значний досвід вивчення демографічних та міграційних процесів, у етнічному руслі питання розглядалося передусім у політологічному, правовому і соціологічному тематичних напрямках [2]. В історичному контексті вплив механічного руху населення на етнодемографічні процеси найчастіше висвітлювався у зв'язку з вивченням етносоціальних питань [3]. Окрему групу історичних праць становлять дослідження, в яких характеристика динаміки етнодемографічної структури населення слугувала лише доповненням до основного аналізу етнокультурних процесів в Україні [4]. Комплексних фундаментальних праць, в яких би досліджувався вплив міграцій на демографічний склад етнічних українців навіть з урахуванням найближчої ретроспективи і досі не існує.

Повністю уніфікованої класифікації міграційних процесів в Україні на сьогодні не існує. Міграцію, як один з видів соціальної мобільності населення, є об'єктом вивчення цілого переліку наук: демографії, статистики, історії, соціології, філософії, політології та інші. Як правило використовується декілька наукових класифікацій міграцій за їх місцем або роллю у природі та соціумі, напрямками поширення, сферами самовияву. Єдиним визначальним критерієм при цьому залишається головна ознака - перетин адміністративних або державних кордонів різних територій, таких як населений пункт, область, держава. Відповідно пропонується поділ міграцій на внутрішні (у межах однієї держави) та зовнішні (міждержавні) міграції. При цьому за способом здійснення міграцію класифікують як організовану і неорганізовану. В свою чергу, в залежності від тривалості переміщення населення визначають стаціонарну (безповоротну, постійну), яка передбачає переміщення груп населення на постійне або довгострокове інше місце проживання, і тимчасову міграцію – переїзд на відносно короткий строк.

Саме міграційні процеси серед інших соціальних причин мають чи не найбільший демографічний резонанс. Закономірним є факт переважання у механічному русі населення переміщень представників молодших вікових груп, що означає зростання можливості покращення демографічної ситуації в місцях прибуття переселенців і, відповідно, погіршення демографічних перспектив в районах вибуття мігрантів. Відбуваються ці процеси як внаслідок деформації статево-вікової структури населення, так і за рахунок змін у настановах щодо необхідності створення сім'ї та народження дітей.

Зазначені демографічні наслідки спричиняють міграції будь-якого типу. Як відомо, зовнішня (міждержавна) міграція буває: трудовою, сімейною, рекреаційною, туристичною та ін. У другій половині ХХ ст. важливою частиною процесу інтернаціоналізації міжнародного господарського життя остаточно стала міждержавна міграція робочої сили. Щодо незалежної України цілком слушним є врахування зазначених форм міждержавної міграції, в той час як по відношенню до УРСР подібна постановка питання актуалізується тільки у міжреспубліканському вимірі, а географічно цей процес відбувався у межах однієї держави.

За такої постановки питання важливим дослідницьким моментом стає визначення ступеню впливу зовнішніх міграційних процесів на демографічне відтворення різних етносів України. Незалежно від зазначених відмінностей у геополітичній характеристиці зовнішньої міграції, першочерговим є визначення її тривалості. Масова безповоротна (або постійна) за тривалістю міграція напряму позбавляє територію виходу мігрантів демографічної стабільності.

Статистичні дані загальних переписів населення свідчать, що протягом досліджуваного періоду найчисельнішим етносом в Україні залишались етнічні українці [5]. Питома вага представників титульного етносу варіювала в межах від 72,7% (найнижчий показник) у 1989 р. до 77,8% (максимальний показник) в 2001 р. Саме етнічні українці відігравали і продовжують відігравати визначальну роль у демографічних процесах в Україні. Абсолютна чисельність українців зростала постійно – від 32158,5 тис. осіб в 1959 р. до 37419,1 тис. осіб в 1989 р. і, зрештою, до 37541,7 тис. осіб в 2001 р. Однак інтенсивність зростання чисельності представників українського етносу поступово зменшувалася. Так, за 60-ті рр. їх кількість зросла більше, ніж на 3 млн. осіб, за 70-ті – на 1,2 млн. осіб, за 80-ті – дещо менше, ніж на 1 млн. осіб, а з 1989 по 2001 рр. – лише на 122,6 тис. осіб. Зазначені тенденції формувалися внаслідок дії цілого комплексу соціально-демографічних факторів. Серед інших причин необхідно назвати міграційні процеси, які напряму і опосередковано (змінюючи кількість молоді - максимально здатної до дітонародження демографічної групи) коригували зміни у чисельності мешканців досліджуваної території.

Протягом другої половини ХХ ст. міграційне сальдо України було додатним, а міграція до інших республік СРСР, яка здійснювалася у вигляді

організованих переселень робочої сили, передусім до Російської РСФР та Казахської РСР, здебільшого мала обертовий характер [6]. Однак і тимчасова еміграція характеризується відчутними негативними наслідками щодо перспектив росту населення у місцях виходу мігрантів. Чисельність молодих людей репродуктивного віку, які виїздили за межі республіки була помітно більшою, ніж тих, хто повертався в Україну (що негативно впливало на демографічний потенціал республіки) [7].

У контексті національного розподілу переселенців слід вказати на важливу закономірність: етнічний склад емігрантів та іммігрантів в УРСР був різним. Серед осіб, які виїздили на освоєння цілинних земель у Казахстан, на спорудження новобудов у Сибір, на Урал, до Далекого Сходу та Середньої (Центральної) Азії чисельно переважали етнічні українці – потік емігрантів був переважно моноетнічним. Натомість до України масово прибували представники багатьох національностей, серед яких найбільш чисельними були групи росіян, поволзьких татар, і, певною мірою, білорусів. Немає жодних сумнівів, що подібна диспропорція негативно позначалася на демографічних характеристиках українців. За межі республіки передусім виїздили молоді люди (з різних її регіонів), натомість до України (здебільшого до її південних областей), якщо і поверталися українці, то, як правило, це були люди пенсійного віку – це безпосередньо засвідчує погіршення демографічного потенціалу титульного етносу і всього населення УРСР. Зокрема, масовими були переїзди людей літнього віку з Далекого Сходу, Сибіру, крайньої Півночі Росії, які вийшли на пенсію і хотіли жити у сприятливих кліматичних умовах Півдня України (Крим, Приазов'я, Причорномор'я).

Водночас слід зауважити: незважаючи на те, що внаслідок демографічних, міграційних та асиміляційних процесів з 1959 по 1989 рр. чисельність українців знизилася майже на 1,3 млн. осіб [8], навіть за умов переходу до звуженого режиму демографічного відтворення, відносна чисельність етнічних українців була абсолютно переважаючою.

Загалом в 1950-80-х рр. чисельність українців та їх демографічний склад у масштабах республіки формували: режим природного відтворення, сальдо зовнішньої міграції та міграції з сільської місцевості до міст (що призводило до постаріння сільського населення, яке здебільшого було етнічно українським). Тоді як на регіональну динаміку етнічного складу населення та зміни у демографічній структурі етносів впливали не тільки особливості природного руху населення і міжреспубліканські міграції, але й організовані переміщення робочої сили в межах УРСР. До того ж внутрішній механічний рух населення, який у першу чергу визначав чисельність та статеві-віковий склад мешканців окремо взятих регіонів, також був здатний відчутно коригувати кількісні і якісні етнодемографічні показники у загальноукраїнських масштабах.

За оргнаборами передусім рекрутувалася робітники на підприємства вугледобувної промисловості Донбасу, металургійні та машинобудівні заводи Дніпропетровської, Запорізької, Харківської областей та на освоєння зрошувальних земель Криму, Миколаївської та Херсонської областей [9]. Основний контингент новоприбулих до місць вселення формувався сільським населенням. Слід зауважити, що основну масу мігрантів за міжобласним переселенням склали знову-таки етнічні українці.

Зокрема, в Криму, де українці не становили більшості, їх питома вага у 1960-70-х рр. постійно зростала. Відбувалося це, у першу чергу, внаслідок міграційної політики радянського уряду, яка передбачала серед іншого й організовані переселення працівників у межах республіки. Колгоспи та радгоспи на півдні УРСР потребували поповнення додатковими людськими ресурсами, що реалізовувалося у вигляді організованих переміщень робочої сили із сільської місцевості західних областей [10], населення яких складалося у середньому на 90% саме з українців.

Втім, з переміщенням робочої сили були пов'язані значні соціальні проблеми. Держава брала на себе відповідальність щодо належного облаштування переселенців у пунктах прибуття, однак на справі часто була не здатною реалізувати свої зобов'язання. Навіть враховуючи те, що норми побутового благополуччя за радянськими мірками характеризуються як примітивні, переселенці на місцях вселення далеко не завжди забезпечувалися визначеним мінімумом. Навіть наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. проблема неякісного житлового будівництва була однією з головних причин, внаслідок якої переселенці не затримувалися на місцях вселення. Наприклад, у 1978 р. не було виконано план прийому новоприбулих сімей по 5 областях республіки: в Донецькій області цей показник дорівнював 98,2%, у Запорізькій – 92,6%, в Одеській – 92,1%, у Миколаївській – 91,9%, у Кіровоградській – лише 75,5% [11]. Невиконання запланованого стало наслідком невчасного вводу в експлуатацію житлових будинків. До того ж цього календарного року в особисту власність новоприбулим було передано у Кіровоградській області тільки 35,5% від загальної кількості побудованих помешкань, у Ворошиловградській – 39,7%, Миколаївській – 40,3%, Херсонській – 41,8%, Харківській – 42,2% [12]. Небажання переселенців сплачувати кредити за житло пояснювалося його низькою якістю (будинки масово здавалися в експлуатацію з недоробками), що часто ставало причиною від'їзду громадян з місць вселення. Зрозуміло, що за таких умов складно було досягти оптимізації демографічних процесів у сім'ях мігрантів.

Навіть тимчасові переїзди негативно змінювали репродуктивні установки молодих сімей. Обумовлювалося це низкою факторів: необхідність подвійного переїзду, повторного облаштування на колишніх місцях проживання займала значний проміжок часу, а несправджені сподівання на краще соціальне забезпечення спричиняли психологічний дискомфорт на

значну перспективу. Дуже часто все це давало або руйнівний поштовх щодо сімейного благополуччя і спричиняло розлучення, або змушувало переселенців коригувати свої сімейні плани у зв'язку із зазначеними вище побутовими обставинами. За будь-якого варіанту розвитку подій в абсолютній більшості випадків дітонародження відкладалися на невизначений час. Подібні соціальні процеси мали негативні демографічні наслідки не тільки для окремих регіонів УРСР, але й для республіки в цілому. Враховуючи етнічний склад переселенців це також негативно позначалося на демографічному відтворенні титульного етносу України.

Внутрішні республіканські міграції також знаходили вираз у постійно зростаючому за обсягом переміщенні сільської молоді на навчання і роботу до міст. В основній своїй масі сільське населення УРСР було етнічно українським. Тому міграції, ініційовані процесами урбанізації та індустріалізації передусім впливали на особливості розселення саме українців. Статистичні дані переписів свідчать, що у 1959 р. питома вага представників титульного етносу в містах дорівнювала лише 36,6% від загальної чисельності представників етнічної групи, але до 2001 р. цей показник зріс майже вдвічі і становив 63%. Внаслідок відтоку сільської молоді до міст виникала ціла низка демографічних проблем. Сільське населення постійно старішало, що напряду позначалося на віковій структурі етнічних українців: загалом з 1959 р. по 1989 р. питома вага осіб віком від 60 років і старше серед сільських українців збільшилася удвічі – з 12,3% до 25,1% [13]. Зростання тривалості життя населення в СРСР не могло спричинити таких швидких темпів старіння.

Від'їзд молоді з села впливав і на зменшення показників народжуваності – як наслідок питома вага дітей віком до 14 років включно за вказаний період серед українців у селах зменшилася з 27,4% до 20,7%. Для порівняння – у містах, де народжуваність була традиційно меншою відповідні показники щодо українців становили 23,3% та 22,3%. Втім, в цілому народжуваність серед українців постійно зменшувалася, оскільки, як вже зазначалося, з переїздом до міст молоде покоління українців втрачало традиційну настанову на багатодітність. Отже, виникала подвійна загроза демографічному благополуччю титульного етносу: з одного боку відбувалося його постаріння в селах, з іншого – зміна ментальних сімейних традицій у містах, що у підсумку вже у 1970-80-х рр. призвело до швидкого зменшення народжуваності серед українців республіки.

Таким чином, за радянських часів безпосередній вплив на етнодемографічні процеси здійснювали міжреспубліканське та міжобласне організоване переміщення робочої сили, етнічну основу якої складали українці, а також масовий переїзд молодого за віком населення із сільської місцевості до міст – передусім знову-таки етнічних українців. Переселення з УРСР до інших радянських республік мало як постійний, так і обертовий характер, однак у обох випадках негативність впливу цього явища на

статеву-вікову структуру українців є очевидною. Здійснюваний у межах самої України перерозподіл трудових ресурсів також сповільнював кількісне зростання і заважав поліпшенню демографічної структури титульного етносу республіки.

З набуттям Україною політичної незалежності соціально-демографічні проблеми тільки поглибилися, що призвело до депопуляції вже не тільки на регіональному (як в УРСР кінця 1960-80-х рр.), але й на загальнодержавному рівні. За підсумковими даними першого Всеукраїнського перепису 2001 р. в Україні проживало 48 млн. 415 тис. осіб населення, тоді як останній радянський загальний перепис населення 1989 р. зафіксував чисельність мешканців УРСР у 51 млн. 794 тис. осіб., тобто протягом 1990-х рр. відбулося скорочення населення України аж на 3 млн. 289 тис. осіб. Причин такої ситуації є декілька. За переконанням фахівців – це, передусім: загальноєвропейська тенденція до зниження народжуваності, зростання в країнах пострадянського геополітичного простору показників смертності населення, а також інтенсивні еміграційні процеси в Україні.

Водночас, як зазначалося вище, з 1989 по 2001 рр. відбувся незначний приріст чисельності етнічних українців. Напрямку пов'язувати це з імміграцією навряд чи можливо. Так, дійсно у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. серед вибулих з України значну кількість становили представники інших етносів, адже 65,9% із загальної кількості емігрантів виїхали до країн СНД і навряд чи вони масово були українцями за національністю [14]. Пов'язана така масова еміграція передусім була з бажанням представників різних національних груп повернутися на батьківщину: росіян – до Росії, поляків – до Польщі, євреїв – до Ізраїлю і т.д. Однак тоді ж постійно зростали темпи і обсяги заробітчанської (офіційної та неофіційної) еміграції населення України до зарубіжних країн: Росії, Польщі, Італії, Португалії, Іспанії, Греції, Чехії. Основний контингент трудових емігрантів складала саме етнічні українці. Тому чисельний приріст українців за умов кризової депопуляції став наслідком зміни багатьма громадянами України своєї національної самоідентифікації на користь українського етносу.

Важливо підкреслити, що зовнішні міграційні потоки чимдалі більше формували представники з усіх регіонів України. Це певною мірою збільшувало багатонаціональність складу тимчасових, сезонних емігрантів, однак українці й надалі були основним постачальником заробітчан за кордоном. Найбільше офіційно зареєстрованих мігрантів, які тимчасово працювали в інших країнах, було в Одеській, Закарпатській, Львівській, Харківській, Тернопільській, Донецькій та Івано-Франківській областях.

У середині останнього десятиліття ХХ ст. значну частку серед мігрантів (понад 47%) становили євреї, які повертались на свою історичну батьківщину – до Ізраїлю. В кінці 1990-х рр. їх питома вага серед емігрантів зменшилася, водночас збільшилася відносна чисельність українців, посилювалась їх еміграція до розвинених капіталістичних країн. Серед

прибулих в Україну переважали репатріанти з країн колишнього СРСР, тобто особи, які народилися в Україні, але тривалий час жили і працювали в різних регіонах Росії та інших держав. Серед них було багато людей пенсійного віку, що ще більше посилює процеси постаріння населення у нашій державі і це стосувалося етнічних українців у першу чергу.

Виїжджаючи за кордон у туристичні подорожі, багато людей залишалися там на роботу (на певний період). Найбільше таких мігрантів – у Греції, Італії, Португалії, Чехії, Іспанії, Туреччині. На тимчасових, сезонних роботах за кордоном працюють люди з усіх регіонів України. Тільки з прикордонних західних областей України щорічно виїздило на тимчасові роботи за кордон понад 700 тис. осіб. І це, знову-таки передусім етнічні українці. До того ж серед громадян України які шукали основну або додаткову роботу поза межами батьківщини було дуже багато молодих людей і саме вони мали більше можливостей залишитися на постійне місце проживання в інших країнах. Отже, оновлення демографічних та трудових ресурсів України напряму залежало й від цього процесу.

На відміну від зовнішніх міграційних процесів обсяги внутрішньої міграції поступово зменшувалися, оскільки високий рівень безробіття, що охопив всі регіони України, не сприяв переміщенню населення. Адже, як відомо, обсяги та спрямованість внутрішніх державних міграцій зумовлюються значною мірою територіальними відмінностями у соціально-економічному розвитку регіонів, різним рівнем життя населення, його структурою та ін. факторами, вплив яких на демографічну структуру різних етносів незалежної держави, в тому числі й етнічних українців був набагато меншим за наслідки зовнішньої міграції.

Таким чином, загальний аналіз значення міграцій для демографічного розвитку титульного етносу України засвідчує негативний вплив механічного руху українців на особливості їх природного відтворення. Незалежно від специфіки історичного періоду (післявоєнні радянські часи або етап становлення державної незалежності), напрямів територіальних переміщень (зовнішні та внутрішні міграції), їх характеру (перерозподіл робочої сили, заробітчанська діяльність, репатріаційні процеси) міграції зменшували демографічний потенціал українського етносу. У кінцевому результаті це несприятливо впливало на демографічне благополуччя країни в цілому. Все вищесказане переконує у необхідності подальшого поглибленого вивчення зазначених процесів із залученням інформації щодо статево-вікового складу мігрантів, участі у міграційному русі мешканців міських та сільських поселень.

Література

1. Політична етнологія як наука : історіологія, теорія, методологія, праксеологія [Текст] : монографія / І. М. Варзар. - К. : Школяр, 1994. – С. 127 (221 с.).

2. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність [Текст] / заг. ред. В.І. Наулка. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.; Євтух В. Б. Етнополітика в Україні : правничий та культурологічний аспекти. [Текст] : монографія / В. Б. Євтух. — К. : УАННП “Фенікс”, 1997. – 214 с.; Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944 – 1996 рр.) : етносоціологічне дослідження [Текст] : монографія / І. Терлюк. – Львів : Центр Європи, 1997. - 176 с. та ін.
3. Гирич Я. М. Урбанізаційні процеси в Українській РСР [Текст] : 1945 – 1970 роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Я. М. Гирич, Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. - К., 2010. – 263 арк.; Мельничук Т. А. Зміни у соціальному складі сільського населення України (1989-2001 рр.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. А. Мельничук, Вінницький державний університет ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2006. – 212 арк.; Тимченко С. М. Українське село : проблеми етносоціальних змін. 1959-1989 рр. – Запоріжжя : ЗДУ, 1995. – 196 с. та ін.
4. Скляр В. М. Еволюція етномовних процесів в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. [Текст] : дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Скляр, Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2009. – 469 арк.; Сніжко В. М. Культура російської меншини в Україні : проблеми функціонування та розвитку [Текст] : 90-ті роки ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 / В.М. Сніжко, Київський державний університет культури і мистецтв. – К., 1998. – 208 арк. та ін.
5. Наступні статистичні дані розраховані автором за : Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Приложение № 1 к статистическому бюллетеню № 7 (188). – К. : ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1972. – С. 230-242; Національний склад населення України та його мовні ознаки. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / за ред. О. Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – С. 14-15; Національний склад населення України. – Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Міністерство статистики України, 1991. – С. 4-8; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня №7 /56 / ЦСУ УРСР. - К. : Статвидав, 1961. – С.131-137; Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – Часть 1. – К. : ЦСУ УССР, 1982 – С. 4-8.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 4626, оп. 3, спр. 1053, арк. 39; там же, спр. 1436, арк. 3-4.
7. Демографическое развитие Украинской ССР [Текст] : 1959-1970 : монография // отв. ред В.С. Жученко [и др.]. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 204-207 (255 с.); Лібанова Е. Вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток України [Текст] / Е. Лібанова // Економіка України. – 1993. - № 8. – С. 76-80.
8. Див.: Хомра А. Роль міграції у формуванні сучасного етнічного складу населення Української РСР [Текст] / А. Хомра // Вісник АН України. - 1992. - № 2. - С. 2-19.
9. Див.: Воронко О. Г. Вплив оргнаборів робочої сили на етнодемографічні процеси в регіонах УРСР у 1950-80-х рр. [Текст] / О. Г. Воронко // Література та культура Полісся. – Вип. 58 : Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2010. - С. 239-251.
10. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 281, арк. 104.
11. ЦДАВО України, ф.4626, оп.3, спр. 990, арк.19.
12. Там само, арк. 20.
13. Наступні показники розраховані автором за : Національний склад населення України. – Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Міністерство статистики України, 1991. – С. 33-43; Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти : за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О. Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н. С. Власенко, Л.

М. Стельмах. – К. : Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6-288; Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – Часть 1. – К. : ЦСУ УССР, 1982. – С. 25-34.

14. Дахно І. І., Бовтрук Ю. А. Міжнародна економіка [Текст] : навч. посіб. / І. І. Дахно, Ю. А. Бовтрук. - К. : МАУП, 2002. - 216 с.